

CO ZA ROZUM ZAMYKA W SOBIE TA KSIĘGA...

RAMA WYDAWNICZA DRUKÓW CERKIEWNYCH JAKO ŹRÓDŁO WIEDZY O KSIĘDZE

Słowa kluczowe: druk, książka cerkiewna, oktoich, przedmowa, posłowie, wiedza

Texty ramy wydawniczej dawnej księgi drukowanej, zwłaszcza przedmów, były pojemne i bogate w treści. Za ich pośrednictwem można było reagować na bieżące potrzeby społeczne i polityczne, pełniły więc funkcje publicystyczne¹, polemiczne, propagandowe², a także oświatowe i formacyjne.

Co za rozum zamyka w sobie ta księga – to fragment tytułu przedmowy do *Oktoicha* wydanej w Dermaniu w 1604 roku³, który celnie określa przedmiot rozważań większości tekstów o charakterze wprowadzającym (rzadziej zamykającym) w drukach cerkiewnych.

Jest też oryginalny, ponieważ większość tytułów przedmów i dedykacyjnych prefacji wskazywała jedynie księgę, w składzie której się znajduje (np. *Предословіе часослова*) i adresata (np. *Предмова до чителника, саномъ Сщ҃енства почтеннаго, Euchologion, Lwów 1682*)⁴. Trzeba jednak podkreślić, że często również wiersze i listy dedykacyjne, których adresat był imiennie wskazany w formule ofiarowania, wypełniały treści podobne do tych zawartych w prefacjach, a wówczas rzeczywistym ich odbiorcą był użytkownik księgi liturgicznej⁵.

¹ Publicystyczne treści zawierają przedmowy Franciszka Skoryny, Szymona Budnego, Wasyla Ciapińskiego, por. Л. А. Итигина, *Белорусские старопечатные предисловия XVI – первой половины XVII в. (просветительные тенденции)*, [w:] *Тематика и стилистика предисловий и послесловий, Русская старопечатная литература. Русские печатные издания XVI – начала XVIII в.*, Москва 1981, s. 30.

² Na temat treści polemicznych w przedmowach, zob. Л. И. Сазонова, *Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (борьба за национальное единство)*, [w:] *Тематика и стилистика...*, s. 132–134. Л. А. Итигина, *op. cit.*, s. 30–33.

³ *Предъмова оуказуючи, що за розум замыкаєть в собѣ тая книга*, [w:] *Охтаикъ, сирѣчь осмогласникъ, Дермань 1604* (pełny tytuł oktoicha, por. przypis nr 53).

⁴ W wydaniu lwowskim *Oktoicha* z 1639 r. tytuł obszernej przedmowy też był informacyjny: *Сказаніе Оучително от сщ҃инных писаній, и извѣстіе душеполезно духовныхъ сіаній въ книзь сея*.

⁵ Często stosowano formułę przypisania w dopełniaczu (np. *До чителника духовного, Trebnik, Kijów 1652*) albo w celowniku, charakterystyczną dla listów dedykacyjnych (np. *Превеленнѣйшимъ Ярхімандритомъ, Игуменомъ, Белевннмъ Протопопом, Сщ҃енником, Діаконом, и всеміу осщ҃енному Клирови, Służebnik, Lwów 1646*).

⁶ Przykładem posłużyć może list dedykacyjny Lwa Mamonicza skierowany do Lwa Sapiehy na temat liturgii: *Леон Козмичъ Мамонич, Ясне вельможному Пану его млти Пану Леонови Сазезе ... Великому цнотъ і наукъ милосникови и патронови*, [w:] *Книга служебникъ*, Вiлно 1617, a także wiersz dedykacyjny Gabriela Dorofiejewicza z tytułem: *До вельможного Пана милости Александра Балабана старости Вѣнницкого и проч.*

*

W XVI – pierwszej połowie XVII wieku w metropolii kijowskiej wydrukowano większość ksiąg cerkiewnych niezbędnych księżom parafialnym, w tym, realizujący tygodniowy cykl liturgiczny *oktoich* (gr. *oktoechos*)⁷, gdzie służby na poszczególne dni ułożone są według ośmiu tonów bizantyńskiego systemu melodycznego⁸. Dzięki działalności krakowskiego typografa Sz wajmpol ta Fiola, który wydał *oktoich* w 1491 roku, tytuł księgi stał się sławny i wyznacza datę rozpoczęcia drukarstwa cyrylickiego w świecie⁹. Na ruskich ziemiach Rzeczypospolitej *oktoichy* ukazywały się kilkakrotnie. Pierwszy raz w Wilnie u Wasyla Haraburdy (1582)¹⁰, następnie w majątku księcia Ostrogskiego w Dermaniu (1604)¹¹. Nieco później we Lwowie w warsztatach bractwa cerkiewnego (1630, 1639, 1644)¹² i Michała Ślozki (1640)¹³. Dwukrotnie wyszły w Ki-

[w:] *Иже въ стѣхъ Оцѣ нашего Іоанна Златоустаго Архієпіа Константінополя книга о свѣченствѣ къ неуже въ кратцѣ събранное житіе Стго и прочая нужная в общую ползу простимъ паче же бгвогвннмъ іереомъ въ исправленіе приложена суоть*, Львовъ 1614.

⁷ Synonimiczne nazwy tej księgi: *osmoglasnik*, *ochtaik*, *oktan*, *szestodniew* (służebny), por. O. Narbutt, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyńsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979, s. 66.

⁸ Jest to cykl ośmiu tygodni powtarzających się między drugą niedzielą po Zesłaniu Ducha św., a piątą niedzielą Wielkiego Postu. Zaso b hymnograficzny *oktoicha* dzieli się na trzy części, zgodnie z rozkładem nabożeństw głównych – wieczerni, jutrzni i liturgii. Wykonanie cyklu wszystkich głosów w ciągu ośmiu tygodni w słowiańszczyźnie określa się mianem *stoip*. W następnych tygodniach rozpoczyna się śpiewanie od cykli tonu pierwszego, por. M. Kuczyńska, *Południowosłowiańska poezja liturgiczna w zbiorach bibliotek polskich*, Szczecin 2003, s. 42, tam też literatura dotycząca badań nad słowiańskim *oktoichem*. Definicje księgi por. m.in. K. Никольский, *Краткое обозрѣніе богослужебныхъ книгъ православной церкви*, С.-Петербургъ 1895, s. 100–102; O. Narbutt, op. cit., s. 57–58; M. Lenczewski, *Liturgika czyli nauka o nabożeństwach*, Warszawa 1981, s. 190.

⁹ Na ten temat J. Rusek, *Oktoich Sz wajmpol ta Fiola a rękopiśmienne Oktoichy w księgozbiiorach polskich*, oraz E. Л. Немировский, *Oktoich 1491 г. История изучения и сохранившиеся экземпляры*, [w:] *Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993, s. 37–44 i 45–53.

¹⁰ Tytuł *Oktoich sirecz Osmoglasnik woskresny po 8 nedel Jana z Damaszku dzieło* (1582), cyt. za: Z. Jaroszewicz-Pierśławcew, *Druki cyrylickie z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003, s. 157. Zdaniem badacza, wydawcę mógł inspirować *Oktoich* Fiola, por. И. Каратаевъ, *Описаніе славяно-русскихъ книгъ, печатанныхъ кириловскими буквами*, т 1: Сь 1491 по 1652 г., Санктпетербуръ 1883, nr 105.

¹¹ *Охтаикъ, сиргчѣ осмогласникъ, твореніе отчасти прѣдобнаго отца нашего Іоанна Дамаскина*, Дерьманъ 1604. Korzystałam z egzemplarza Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki im. W. Stefanyka, sygnatura IV 660 (dalej: LNNB).

¹² *Oktoichъ сиргчѣ Осмогласникъ. Твореніе прѣдобнаго отца нашего Іоанна Дамаскина и прочіихъ Бгдохновенныхъ Стѣхъ отецъ*, Львовъ 1630 (egzemplarz Biblioteki Jagiellońskiej, sygn. 589055 III); *Oktoichъ сиргчѣ Осмогласникъ. Твореніе прѣдобнаго отца нашего Іоанна Дамаскина и прочіихъ Бгдохновенныхъ отецъ*, Львовъ 1639 (egz. z LNNB, sygn. IV 24); *Oktoichъ, сирчѣ Осмогласникъ, еллински же Параклитіки. Твореніе прѣдобнаго отца Іоанна Дамаскина и прочіихъ Бгдохновенныхъ отецъ*, Львовъ 1644 (egz. z LNNB, sygn. IV 22). Iwan Karatajew notuje jeszcze brackie wydania z 1601 i 1641 r., por. idem, op. cit., nr 166 i 526, których istnienia nie potwierdzają współczesne katalogi, np. Я. Запаско, Я. Ісаевич, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні*, т. 1, Львів 1981. W rękopiśmiennym inwentarzu Muzeum Historycznego we Lwowie znajduje się opis rzekomo zachowanego bez karty tytułowej *Oktoicha* z 1601 r. (Księga 1, nr 44). Zawiera on dedykację do starosty Aleksandra Bałabana. Sprawa wymaga badań, gdyż takie ofiarowanie występuje w niektórych egzemplarzach edycji z 1630 r. .

¹³ *Oktoichъ сиргчѣ Осмогласникъ. Твореніе прѣдобнаго отца Іоанна Дамаскина и прѣдъ Стѣхъ отецъ*, Львовъ 1640 (BJ, sygn. 585466 I).

jowie, dzięki staraniom Spirydona Sobola (1628¹⁴, 1629)¹⁵, który drukował księgę także w Kuteinie (lub Bujniczach, po 1632), i Mohylewie (po 1638)¹⁶. W Kuteinie w 1646 roku jego wersję z 1629 r. przedrukowano w oficynie klasztoru Objawienia Pańskiego¹⁷. W drugiej połowie XVII wieku oktoichy przygotowały m.in. bractwo lwowskie (1671¹⁸, 1686¹⁹, 1689²⁰, 1700²¹), typografia kijowsko-pieczerska (1670²², 1699²³) i czernihowska (1682)²⁴. Istnieją także edycje tekstów wybranych z oktoicha, triodionów i minei pod tytułem *Irmologion albo osmogłasnik*²⁵.

Informację o autorze oraz słowiańskie wersje tytułu tej książki wydawcy podawali zwykle już na karcie tytułowej, tak jak w druku Fiola, gdzie czytamy: *СѢ БОГОМЪ ПОЧИНАЕМЪ ОСМОГЛАСНИКЪ ТВОРЕНИЕ ПРѢПОДОБНАГО ОТЦА НАШЕГО ІОАННА ДАМАСКИНА*²⁶. Ten schemat zachowały wydania w wieku XVII²⁷. Jan Damasceński miał, według autorów artykułów wstępnych i posłowi, skomponować teksty nabożeństwa niedzielnego

¹⁴ *Октоихъ, сирѣчь осмогласникъ, воскресный, Киевъ 1628*; tytuł cyt. za: *Кириличні стародруки XV–XVII ст. у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. Каталог*, Н.П. Бондар, Р.С. Кисельов, Київ 2008, nr 133.

¹⁵ *Октоихъ, сирѣчь осмогласникъ, воскресный по 8 недѣль. Твореніе Іоанна Дамаскина. Въ Киевѣ, въ друкарни Спиридона Соболя, року 1629, Киевъ 1629*; tytuł cyt. za: П. Строев, *Описание старопечатныхъ книгъ славянскихъ, служащее дополненіемъ къ описаніямъ бібліотекъ графа Ф.А. Толстова и купца И.И. Царскаго*, Москва 1841, nr 39. Egzemplarz bez strony tytułowej dostępny pod adresem: <<http://old.stsl.ru/manuscripts/staropечатnnye-knigi/147>>.

¹⁶ Na temat działalności tego drukarza por. Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, op. cit., s. 84–92, 157.

¹⁷ Ibidem, s. 82. Przedmowa wydania 1646 r. taka sama jak S. Sobola z 1629 r., choć na stronie tytułowej jest informacja, że ten *Oktoich* był wcześniej drukowany w Ostrogu, wskazano zatem jako źródło inspiracji edycję dermańską (w majątku Konstantyna Ostrogskiego). Zabytek dostępny pod adresem: <<http://old.stsl.ru/manuscripts/staropечатnnye-knigi/156>>.

¹⁸ *Октоихъ сирѣчь Осмогласникъ. Твореніе Прѣдб Оца Іоанна Дамаскина и проч. СѢ Оцѣ, Львовъ 1671*; dostępny pod adresem: <http://www.okpelpis.pl/digit,digit_open,467,6,Oktoich_Lw%C3%B3w_1671.html>.

¹⁹ *Октоихъ сирѣчь осмогласникъ еллински же параклитики, твореніе Прѣдб Отца Іоанна Дамаскина, и прочіихъ Бѣодухновенныхъ отцѣ*, Львовъ 1686, tytuł cyt. za: И. Свѣнцицкій, *Каталогъ книгъ церковно-славянскои печати*, Жовква 1908, s. 41, nr 141.

²⁰ *Октоихъ сирѣчь Осмогласникъ. Твореніе Прѣдбнаго Оца Іоанна Дамаскина и проч. Сѣихъ Оцѣ*, cyt. za: *Кириличні стародруки XV–XVII ст...*, nr 180. Jest to przedruk łącznie z przedmową wydania: Lwów 1671 r., *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні*, t. 1, Я. Запаско, Я. Ісаевич, Львів 1981, nr 651.

²¹ *Октоихъ, сирѣчь Осмогласникъ, еллински же Параклитики, Львовъ 1700*. Dostępny pod adresem: <http://digital.onb.ac.at/OnbViewer/viewer.faces?doc=ABO_%2BZ205375509>.

²² *Октоихъ сирѣчь Осмогласникъ. Твореніе Прѣдбнаго Оца Іоанна Дамаскина и проч. Сѣихъ Оцѣ*, Киевъ 1670; cyt. za: *Приложенія*, [w:] Т. И. Титов, *Типографія Кіево-Печерской Лавры. Историческій очеркъ (1606–1616–1916)*, Киевъ 1916, s. 440.

²³ *Октоихъ сіест Осмогласникъ. Твореніе прѣдобнаго отца нашего Іоанна Дамаскина и прочіихъ Бѣодухновенныхъ Сѣихъ отцѣ*, Киевъ 1699, cyt. za: *Кириличні стародруки XV–XVII ст...*, nr 124.

²⁴ Tytuł podaje za: П. Строев, *Описание...*, nr 114.

²⁵ Wydawano je w Jewiu (1642), Mohylewie (1700, druk Maksyma Woszczanki) i tamże w typografii brackiej (1747), Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, op. cit., s. 157. Przykłady z ziem ukraińskich to m.in. *Ірмолой сирѣчь Осмогласникъ. Твореніе Прѣдбнаго Оца нашего Іоанна Дамаскина*, Киевъ 1674 (cyt. za: *Приложенія*, [w:] Т. И. Титов, *Типографія...*, s. 441); *Ірмолой си есть Осмогласникъ*, Львовъ 1700 (dostępny pod adresem: <www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_ir/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00002893>). O irmologionach: Ю. Ясіновський, *Перші друковані видання ірмологів*, [w:] idem, *Візантійська гімнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу*, Львів 2011, s. 346–364.

²⁶ Cyt. za: J. Rusek, op. cit., s. 37.

²⁷ Por. przykłady w przypisach wyżej.

Św. Jan Damasceński, *Oktoich*,
Kijów 1629, k. 2v

(na podstawie <<http://old.stsl.ru/manuscripts/staroepchatnye-knigi/147>>)

i uporządkować system tonalnych śpiewów, nadając mu znany dziś kształt²⁸.

Najpełniejszą informację na ten temat zawiera druk bracki z 1630 roku. W ramie wydawniczej księgi, po przedmowie, został zamieszczony krótki jednostronicowy żywot św. Jana z Damaszku: *Въ кратцѣ собранное зъ Иоанна Патріарха Іерусалимскаго, житіе Свѣтаго Іоанна Дамаскина*. Święty został w nim ukazany jako mężny obrońca kultu ikon oraz autor licznych pieśni, dzieł hagiograficznych i teologicznych, któremu Bogurodzica, wyobrażona na jednym ze świętych obrazów, cudem uratowała odciętą rękę:

„[...] повелѣніемъ старца своего, оуста отверзе, и много различна пѣніа црковная составив, и много, пачеже противно иконоборцомъ, о истинной Католической Вѣрѣ, о житіи Свѣтаго Варлаама и Исафата, написавъ, въ рѣцѣ Бг҃у Дѣха съ радостію честно предаде²⁹.”

W większości siedemnastowiecznych wydań oktoicha (najczęściej na odwrocie karty tytułowej) umieszczano wyobrażenie Jana z Damaszku. Najwcześniej pojawiło się ono w edycji Spirydona Sobola, a następnie w wielu innych, m.in. w: kuteińskiej (1646 r.)³⁰ i wszystkich lwowskich³¹. W niektórych egzemplarzach pod ilustracjami znalazły się krótkie inskrypcje.

Na stronach wydania lwowskiego z 1630 roku postać Jana podczas pracy została odbita czterokrotnie, za każdym razem z innym czterowierszem³². Wszystkie inskrypcje charakteryzowały sylwetkę świętego jako mądrego teologa – „orła”, rozważającego największe Boskie tajemnice, autora pism, kanonów i pieśni ku czci Chrystusa i Bogurodzicy, powstałych z natchnienia Ducha św., oraz obrońcę ikon, cudownie uzdrowionego przez wstawiennictwo Maryi:

²⁸ Филарет (Гумилевскій), *Историческій обзоръ пѣснопѣвцевъ и пѣснопѣнія греческой церкви*, С.-Петербургъ 1902, s. 215. Na temat tekstów, które można przypisać hymnografowi: ibidem, s. 203–211. Nowsze opracowanie, w którym określa się udział Jana z Damaszku i innych twórców w tworzeniu oktoicha, por. E. Wellesz, *Historia muzyki i hymnografii bizantyjskiej*, Kraków 2006, s. 59, 87, 160–161.

²⁹ *Oktoichъ...*, Lwów 1630, k. 5.

³⁰ Dwa różne przedstawienia św. Jana Damasceńskiego z *Oktoichów*: Kijów (1629) oraz Kutein (1646) są dostępne w dziale starodruków na stronie <www.stsl.ru>, por. przypis 14 i 16.

³¹ Były to dwa przedstawienia. Pierwsze umieszczone w wydaniu 1630 r. i powtórzone w edycjach: 1639, 1644, 1686, 1700. Grafika tego wydania zob. Я. Запаско, Я. Исаевич, *Пам'ятки...*, nr 205. Druga grafika wprowadzona przez Słozkę w 1640 r. została wykorzystana w innych jego drukach oraz w oktoichach bractwa z 1671 i 1689 roku.

³² Iwan Karatajew odnotował tylko pierwsze wyobrażenie z wierszem, И. Карагасъ, op. cit., nr 357, 358.

Вышнюю Благодатю въ сытость оупоенъ,
Глубиною мудрости обильно исполненъ.
О Благодати горней, Дамаскинъ, мудрствуетъ,
Благодатному Орлу, спѣшно вслѣдъ шествуетъ. (5v n1b)

Юанъ Дамаскинъ от Оцъ бгословецъ.
Канонъ и Пѣсней в Цркви изрядный творецъ.
Бгү триипостасному Пѣсни приноситъ.
И Мтръ Двү съ Сномъ ея возноситъ. (к. 34v)

Юанъ Дамаскинъ цѣль дшею стю,
От икономахъ же оусѣченъ бывъ ркою.
От Мтрѣ слова, паки ся исцѣляетъ,
И пиша. Ния Сна ея прославляетъ. (к. 136v)

Юаннъ Дамаскинъ съ Бгомъ начиная,
И споспѣшествомъ Дха Книгү скончавая,
С Сномъ, Мтри Бжой хвалу возсылаетъ.
Пѣснословити всегда и насъ наоучаетъ. (к. 232v)

O inspirowanej przez Matkę Bożą twórczości pieśniarskiej Jana z Damaszku i walce z ikonoklastami przypominała również skierowana do Maryi modlitwa rozpoczynająca bracką edycję *Oktoicha* z roku 1700³³.

Inna grafika z przedstawieniem św. Jana została zamieszczona w *Oktoichu* przygotowanym przez Michała Ślozkę. Towarzyszył jej dwuwiersz chwalecy świętego jako troskliwego duszpasterza: „Юанъ Дамаскинъ, теплѣ вѣры поборитель. // Пастыръ словесныхъ овецъ, вѣднхъ оутѣшитель”³⁴. Ten napis został powtórzony wraz z grafiką przedstawiającą świętego m.in. w brackim *Oktoichu* z 1671 oraz we lwowskim *Irmologionie* z 1700 roku, wydanym przez bazylianów, towarzyszył mu jednak inny wizerunek hymnografa. Ilustracje przedstawiające świętego można znaleźć także w innych księgach religijnych. Ślozka w *Triodionie kwietnym* z 1642 roku zamieścił ilustrację z *Oktoicha* (1640), nad nią troparion (głos 8), a pod spodem fragment kontakionu poświęconego świętemu (głos 4)³⁵. Grafika wykorzystana w *Oktoichu* i *Triodionie* została przez drukarza użyta ponownie w lwowskiej edycji *Klucza rozumienia* Joannicjusza Galatowskiego z 1663 roku wraz z kontakionem:

³³ W ujętym w formę ofiarowania fragmencie czytamy: Ты [Дво Мрїе] и Стго Юанна Дамаскина книги сея автора мудростію Бжїею изучая еси противъ Иконоборцовъ и нхъ еретичества сокрушити, и дала еси ему разумъ книгу сію исписати о Стгоиъ славныхъ Тридневныхъ Сна Твоего Гда ншого Іс Ха, и з боку твоего безсѣменно прошедшаго Воскрїи, и о Пречетном и непорочном Дѣствѣ Твоего чудеси. Сего ради Тебѣ Мрїе Бце Дво четная предстателници ншой, дѣло тое Книги сія Параклитика Октоихъ нарицаемой рукодѣлаемъ нашими, из друкарнѣ Братской Цркве Православнаго Успенія Твоего, в потрїеу пѣнїя дховаго Православныхъ Црквалъ изданнїю, якоже Патронцѣ нашей приписуемъ, и офрѣумъ, Тебѣ Пречстой, Престой и Преблѣсловенной Двѣ Мрї и Бзородици Предвѣчной Мудрости, [w:] *Oktoichъ...*, Львовъ 1700, к. 3v–4 (n1b).

³⁴ *Oktoichъ...*, Львовъ 1640, к. 4v n1b.

³⁵ *Triodon si estъ тридѣснецъ*, Львовъ 1642, к. 6v.

Św. Jan Damasceński, *Oktoich*, Lwów 1630,
k. 34v (Biblioteka Jagiellońska,
nr sygn. 589055 III)

jest tworem św. Jana („твореніе отчасти [...] Юанна”)³⁹ – został przezeń „stworzony lub skrócony” („Книга [...] оутворенная люво скороченная”)⁴⁰. Tym samym przypominają o istnieniu wcześniejszej jeszcze tradycji hymnograficznej w Kościele⁴¹, którą Jan twórczo wykorzystał. Wspomniany wyżej lwowski wydawca w dedykacji do archimandryty Izajasza Sulatyckiego rozlegle opisywał przeprowadzoną przez Jana reformę śpiewu cerkiewnego, polegającą na selekcji, redukcji i dostosowaniu pieśni do systemu 8 to-

Пѣснописца, и чѣстнаго бѣговѣщателя, цѣрковнаго наказателя и оучителя, и врагомѣ сопротиво борца Юанна воспоинаѣ. Оружіе бо вземѣ Крѣсть Гдѣнь и всю отразилѣ еретическую прелесть и яко теплый предстатель къ Бгѣу, всѣмѣ прося прощеніе согрѣшеніемѣ³⁶.

Świętego Jana ukazywano także w drukowanych i rękopiśmiennych irmologionach, niekiedy razem z tekstowymi dodatkami³⁷.

Obszerną pochwałę Jana z Damaszku i zbiór śpiewanych modlitw zamieścili lwowscy przedmówcy brackiej edycji oktoicha z 1639 roku. Święty został tam nazwany m.in. czujnym pasterzem owiec, nauczycielem błędzących, nieporuszonym filarem wiary:

[...] пѣсней сѣланенныхъ Осмогласіа сего составленнаго отъ всекраснаго славіа, промогласна Церкви вселенстѣй, и сладкопѣсневыхъ оутѣ всепродовѣнѣйшаго оцѣа, Пастыря неусыпна словесныхъ овецѣ, наставника же заблудшымъ, печальнымѣ отрадна оутѣшителя, столпа непоколебима въ исповѣданіи вѣры, ересемѣ злославнымѣ потребителя [...]³⁸.

Damian Nalewajko w tytule, a Michał Ślózka w prefacji „do pobożnego czytelnika” piszą, że, być może, oktoich tylko częściowo

³⁶ Йоанікій Галятовскій, *Ключъ Разумнїя*, Львовъ 1663, k. 125v.

³⁷ Por. il. nr 101a i b w: Ю. Ясиновскій, op. cit., s. 318, 319. Zdaniem badacza takie „portrety” znajdują się głównie w tych księgach, które zaczynają się materiałem osmoglasnika. Ibidem, s. 318.

³⁸ *Сказаніе Оучителю отъ сиѣныхъ писаній...*, [w:] *Октоихъ...*, Львовъ 1639, k. 2 nlb.

³⁹ Pełny tytuł dermańskiego *Oktoicha* por. tabela niżej.

⁴⁰ М. Слозька, *Чителникови побожному и ласкавому типографѣ, при добромѣ здоровю ласки и бѣвенства Бжого оупреїме зычитѣ*, [w:] *Октоихъ...*, Львовъ 1640, k.4

⁴¹ Na temat wykorzystania w troparionach słów Grzegorza z Nazjanzu m.in. na Paschę, Pięćdziesiątnicę czy Boże Narodzenie por. Филарет (Гумилевскій), op. cit. s. 229.

nów⁴². Na poparcie swojej tezy o doskonałej roli procesu skracania wskazał antyczną zwięzłość wypowiedzi, z której słynęli mieszkańcy Lakonii (Spartanie):

Давный в Греції народ Ляконовъ, пречестный и превелебный в Бѣѣ, Гдѣне отче архимандрите, за звычай то совѣ не ненаганенный мѣлъ, речи поважные, не выдворныхъ троповъ и фигуръ непотребныхъ оздобанъи кшатити, але найпростшими и найкоротшими выразжати словы. Якож и не от речи. Потреба бовѣмъ (любить Ляреїи) если быти может, абы и снаявы мовѣ Кралевикихъ и поважныхъ короткостю здобаны были. Бчом заште и Црковъ облубеница Кроя вѣчного, частю для выгожея немощемъ людскимъ, части для поваги бошой скоротенной речи, звычай многими отцевъ стыхъ приклады, стверженный захочетъ⁴³.

Podjęty w dedykacji temat drukarz kontynuował w przedmowie, sięgając po nowe argumenty, tym razem z obszaru chrześcijańskiej kultury religijnej. Metafora soku odcisniętego z kwiatów obrazowała tezę o esencjonalności i szczególnej wartości ksiąg starannie redagowanych na podstawie dawnych dzieł: „Вниная тыхъ квѣтовъ канонныхъ, сама Црковъ Хѣа причиной ми была, которая фолккучючи немощи людской, сокъ тылко самый с Книгъ Бѣжтвенныхъ выбираючи, онымъ сердца людскіе напаяетъ”⁴⁴.

Proces powstawania coraz bardziej dopracowanych i funkcjonalnych ksiąg ilustrowały, według Ślozki, dzieje powstania antologionu, czyli minei świętecznej, stanowiącej wybór z wersji miesięcznej, którą częściowo zastępowała, głównie w uboższych parafiach, nie mających całego zestawu (tj. 12) tomów⁴⁵: „Міней Избранная названая Янтологіонъ, з дневныхъ Мѣа кождого пѣній, що найпереднѣйшіе выбравши, недостаткови людскому прикладомъ скороченя иншихъ речій сталася”⁴⁶. W ten sposób Ślozka usankcjonował

Św. Jan Damasceński, Triod kwietny,
Lwów 1642, k. 6v (na podstawie
<<http://old.stsl.ru/manuscripts/staropachatnye-knigi/1069>>)

⁴² O reformatorskiej działalności Jana z Damaszku na polu hymnografii por. Филарет (Гумилевский), op. cit., s. 225.

⁴³ М. Слозька, *Пречестному в Бозь Его Милости Господину Отцу Исаяи Сулятицкому з Сулятичь Архимандритови монастыря уневского и прочая. Пану своему Милостивому, Ласки, Покоя, Здорова и въ всемъ Блгопоспшешенія, оусердне зычитъ и вниустъ*, [w:] *Октоихъ...*, Лwów 1640, k. 2 nlb.

⁴⁴ М. Слозька, *Чителникови побожному...*, [w:] *Октоихъ...*, Лwów 1640, k. 4 nlb.

⁴⁵ Jeśli w parafii jest mineja ogólna, to antologion, zwany również trefologionem, może zastąpić wersję miesięczną księgi. M. Lenczewski, op. cit., s. 192.

⁴⁶ М. Слозька, *Чителникови побожному...*, [w:] *Октоихъ...*, Лwów 1640, k. 4 nlb.

Św. Jan Damasceński, *Oktoich*,
Kutein 1646, k. 2v, (na podstawie
<[http://old.stsl.ru/manuscripts
/staroepochatnye-knigi/156](http://old.stsl.ru/manuscripts/staroepochatnye-knigi/156)>)

również sprawowaną w metropolii kijowskiej liturgię, która według niego wyłoniła się z liturgii św. Jakuba apostoła, opracowanej i skróconej tylko przez Bazylego Wielkiego i Jana Chryzostoma:

И самия наветъ Литургія Бжественная, ведугъ часу и розсудку Бжонсныхъ отецъ скорочена не в речи самой але в словѣхъ мѣла. З литургіи вовѣли Бжественнаго Апостола Іакова для ѹломности людской Великій Василій самъ тылко потребный и належитый Млѣвъ порядокъ выбравши, онѹю заменшилъ, а Златоустъ Свѣий постерѣвши, же еще нетерпливости людской в слуханю таемницъ оной невыгожаеть, шатою сѹптеанѣйшей, продолжена Млѣвъ оукоротивши приодѣлъ, которую и до того дня Црковъ Хѣа, без жадной наганы заживаеть⁴⁷.

Ten sam rytm powstawania księgi można prześledzić, zdaniem drukarza, na przykładzie oktoicha, co świadczy o jego doskonałości. Rozważania typografa zamyka zachę-

ta do korzystania z tej wartościowej pozycji⁴⁸.

Mimo posiadanej wiedzy, w prefacjach nie został wymieniony żaden autor, który tworzył przed VIII wiekiem kompozycje hymnograficzne (np. Roman Melodos)⁴⁹, przekazano natomiast informacje na temat kontynuatorów dzieła Jana Damasceńskiego.

W tytułach większości oktoichów sygnalizowano wkład w powstanie księgi hymnografów – nazywanych zbiorowo „świętymi ojcami natchnionymi Bogiem”⁵⁰. Dokładną notę na ten temat znajdujemy w *Oktoichu* z Dermania (1604), gdzie wydawcy wymienili ich imiennie. Najpierw Teofana i Józefa Hymnografów (IX w.)⁵¹, którzy mieli przygotować służby z księgi zwanej przez greków *paraklitykiem* (*paraklitykonem*)⁵². Następnie – Metrofana, biskupa Smyrny (IX w.), nazwanego tu patriarchą

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ „И тѹю тѣды Книгѹ смаковдичныхъ оустъ Прѣденаго Іоанна Дамаскина ниягъ оутвореннѹю любо скороченнѹю, ласкаве принявши Хрѹтолюбивый Читателику, оной ку своему и дѹшъ людскихъ спасенію заживай, хвалячи Престѹю Тройцѹ навѣки вѣчныи. Яминь”. Ibidem.

⁴⁹ Na temat Romana Melodosa por. Филарет (Гумилевский), op. cit. s. 167–173.

⁵⁰ Por. tytuły w przypisach nr 9–24.

⁵¹ O twórczości Teofana (Teofanos Graptos, Napiętnowany) (ok. +850) biskupa nicejskiego oraz Józefa z Sycylii Pieśniarza (inaczej Ksenos, Hymnograf) (+883), por. Филарет (Гумилевский), op. cit., s. 262–268 i 295–304.

⁵² Oktoichy bizantyńskie zawierały jedynie służby na soboty i niedziele, na pozostałe dni tygodnia używano księgi zwanej paraklitykon/paraklityka, por. Филарет (Гумилевский), op. cit., s. 215–216; M. Lenczewski, s. 190; E. Wellesz, op. cit., s. 160–161.

konstantynopolitańskim⁵³. W żadnym z omawianych egzemplarzy nie został natomiast wymieniony przyjaciel św. Jana Damasceńskiego, Kosma z Majumy, którego udział w tworzeniu zbioru odnotowali liczni słowiańscy typografowie wieku XVI⁵⁴. W cytowanym tu tytule wskazany za to został dokładny czas ukończenia *oktoechosy*, pracę Jan miał zakończyć w roku 730⁵⁵, a za czasów cesarza Michała i jego matki, św. Teodory (oboje +867), uzupełnić⁵⁶. Przywołane w tytule dane, zaskakująco szczegółowe, na ogół można znaleźć dopiero w prefacjach. Część powyższych informacji została powtórzona w przedmowie dermańskiego wydania:

Oktoich Dermań 1604 (tytuł)	Oktoich Dermań 1604 (przedmowa)
Охтанкъ, сирѣчь осмогласникъ, твореніе отчасти прѣданаго отца нашего Іоанна Дамаскина в лѣто по рождестве Хѣѣ седмо сотное тридесѣтое. в лѣто же осмо сотное шестьдесятъ перво блженный Теофанъ, митрополит никейскій и Иосифъ пѣснописецъ и Митрофанъ патрїархъ константина града, съставиша тропари канонамъ, по чинѣ творенїа ірмосовъ Іоановѣхъ, и съвѣкъпиша въ единѣ книгу, въ 130 лѣтъ по немъ, въ царство Михаїла Цря и матери его Теодоры.	[...] Духомъ стѣламъ бѣдѣчи поноужени, стїїи Оци наши, Іоанъ Дамаскинъ, спѣваня и млтвѣ zgodnychъ, и всѣмъ едностаїне по всемоу свѣту найдоуѣчимся хрїтіаномъ способомъ вынашелъ, и на писмѣ подалъ. Я по немъ до его початковъ придали Теофанъ Стїїи, и Іосифъ Пѣснописецъ, и зобравши в единѣ книгу, назвали ей охтай, то естѣ осмогласникъ (<i>Предѣмова оуказуючи...</i>, k. 8).

⁵³ Филарет (Гумилевский), op. cit., s. 275–276.

⁵⁴ W posłowie cetyńskiego wydania *Oktoicha* z 1494 r. czytamy o twórcach księgi: „boscy mężowie [Jan] Damascęski i Józef [Hymnograf] i Kozma [z Majumy]”, tłum. A. Naumow, cyt. za: I. Petrov, *Od inkunabulów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV–początek XVII wieku)*, Łódź 2015, s. 202. W posłowie weneckiej edycji z 1537 r.: „boscy mężowie Jan Damascęski, Kozma [z Majumy] i Józef [Hymnograf]”, tłum. A. Naumow, cyt. za: Ibidem, s. 216; przedruk posłowie por. П. Строев, *Описание...*, nr 1. Tych trzech twórców wspomniano w przedmowie wydania z Gračanicy (1539), por. tłum. A. Naumow, w: I. Petrov, op. cit., s. 241. W tej edycji zamieszczono także ich wyobrażenie na odwrocie karty tytułowej por. opis zabytku w: И. Каратаевъ, op. cit., nr 32. W posłowiach *Oktoichów* diakona Coresiego z roku 1574 (ton I–IV) i 1575 (ton V–VIII) oprócz tych trzech ojców wymieniono także Teofana Graptosa, por. tłum. A. Naumowa w: I. Petrov, op. cit., s. 252–253. Przedruk posłowie por. И. Каратаевъ, op. cit., nr 85. Na temat twórczości Kosmy i jego udziału w tworzeniu oktoicha por. Филарет (Гумилевский), op. cit., s. 238–246. W posłowie moskiewskiej edycji (1590) za współautora księgi uznano brata Teofana, Teodora, tak jak w edycji dermańskiej, wspomniany został czas panowania cesarzy Michała i Teodory, za: Филарет (Гумилевский), op. cit., s. 264. W moskiewskim oktoicha z 1629 r. w posłowie wymieniono Józefa, i co ciekawe, nazwanego biskupem nicejskim Teodora (Napiętnowanego), brata Teofana Graptosa (Wyznawcy, Napiętnowanego), który został tu pominięty, П. Строев, *Описание...*, nr 40. To samo w edycji Moskwa 1638, przedmowę por. П. Строев, *Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке... графа Федора Андреевича Толстого*, Москва 1829, nr 90.

⁵⁵ Badacz twierdzi, że Jan rozpoczął pracę nad oktoichem nie wcześniej niż 727 r., jako datę śmierci hymnografia podaje 776 lub 780 r., por. Филарет (Гумилевский), op. cit., s. 214 i 238.

⁵⁶ *Охтанкъ...*, k. 1. Por. także И. Каратаевъ, op. cit., nr 176.

Dłuższy wywód dotyczący dziejów postawiania oktoicha znajduje się we lwowskim wydaniu z 1639 roku. Wydawcy twórców księgi nazwali „dawnymi wielkimi patriarchami i mężami”, którzy zebrali cenne „duchowe instrumenty” („trąby i piszczałki”), pozwalające chrześcijanom wyśpiewywać modlitwę i składać Bogu bezkrwawą ofiarę⁵⁷. Podobnie jak w tytule przywołanym wyżej, we wprowadzeniu informują swoich odbiorców, że księga powstała w roku 730 licząc od „Wcielenia Jezusa Chrystusa” oraz, że autorem jest św. Jan Damasceński, a także inni wymienieni w dermańskiej przedmowie „Ojcowie”, którzy przekazali Cerkwi gotowe dzieło w 831 roku:

[...] пѣсней сѣличенныхъ Осногласїа [...] Юанна Дамаскина въ лѣто по Воплощенїи Сѣа Бжїя, седмдесятъ тридесатое. И послѣднї совокупителныя повседневыя Каноны отъ сопоборствующихъ ему стѣхъ и дѣхонсныхъ оцѣхъ, блаженнаго Феодана Митрополита Никейскаго, Іосифа Пѣнописца, и Митрофана Патрїарха Константинограда, въ царство Мїхана Царя и матере его Феодоры. Въ лѣто же осмдесятное тридесатъ первое собраны и Церкваи въсюду преданы⁵⁸.

Jana Damasceńskiego, nauczyciela, oraz „natchnionych przez niebiosa mężów” wspominali także przedmówcy *Oktoicha* brackiego z 1644 roku, objaśniając greckojęzyczną nazwę tej „będącej pocieszeniem” chrześcijan księgi, która powstała za sprawą Ducha św. (Parakleta/Pocieszyciela):

Сїе все самый той Параклитъ Престѣй, отрыгну оустн Бѣодухновенна Сѣа Мужа, всекраснаго приосногласящаго славія и всемірнаго оучителя Юанна Дамаскина и прочїихъ Бѣоглїивыхъ Оучителей. И во вся сїи собравше въ чинѣ составше и доврѣк исправше, ПАРАКЛИТИКИ сирѣчь оутѣшительна осногласное пѣніе по истиннѣ нарекоша, и тѣмъ соборе стѣозванный въ вѣчныя роды предаша⁵⁹.

W krakowskim oktoichu Fiola niezwykle długi tytuł zastępował spis treści, takie ujęcie jest cenne tam, gdzie nie zachował się kompletny egzemplarz danego wydania⁶⁰. W tytułach omawianych przeze mnie wydań zestawień tego rodzaju nie podawano, niemniej jednak dobrym wprowadzeniem do zasadniczej części księgi była przedmowa z edycji brackiej z 1630 roku, w której pokrótce przedstawiono najważniejsze tematy poszczególnych nabożeństw:

[...] въ честь и славу пресвѣтлаго и всерадостнаго тридневнаго воскресенїа Хѣа, яке сѣенная Книга иннами бжественными стрѣхъ Хѣу прѣчстную предявляетъ и всесвѣтлое воскресенїе того возносить, и радостїю сердца вѣрныхъ исполняетъ, плачь же и рыданїе, Присно Дѣвы и Бѣгоневѣсты лїтре при крѣстѣ Сѣа ея, и глы оуязвленна сердца исчетовает. Въ оумиленїе всѣхъ приводя, за нихъ же пострада Сѣнъ Сѣя, нетокмо же но и многїихъ стѣхъ величаеть, іерархъ же и прѣдбныхъ и праведныхъ, и иже въ постничествеѣ просїявшихъ мужей же и женъ, къ силѣ же, и преставльшихъ въ бл҃гочестивой вѣрѣ воспоминаеть, молюбы и моленїа о тѣхъ приносяще, яко да сѣ праведными и иже отъ вѣка Бѣу оугодившими оупокоени будуть. При сїхъ

⁵⁷ „В тайнѣмъ семь виноградъ, вину возсылаемъ жертву словесну Гѣи, вземше мысленный сей органъ, трубы, и свѣрили дѣховныя избранны отъ древнихъ великихъ патрїархъ и чудныхъ мужъ желанїй”, *Сказанїе Оучително отъ сїѣнныхъ писанїй...*, [w:] *Октоихъ...*, Львовъ 1639, k. 4v nlb.

⁵⁸ *Ibidem*, k. 2 nlb.

⁵⁹ *Предословіе похвално къ всемъ обще*, [w:] *Октоихъ...*, Львовъ 1644, k. 2 r–v nlb.

⁶⁰ Por. J. Rusek, op. cit., s. 37–38.

же пѣснех и Бѣгородичные иныи, и безплотнымъ силамъ нѣснымъ, молебны яко мѣстивымъ сущимъ о нас ходотаемъ къ Бѣгу сѣнная сѣя4 книга в себѣ содержитъ⁶¹.

Słozka w liście dedykacyjnym do ojca Izajasza Sulatyckiego, objaśniając pochodzenie nazwy szestodniew (służebny), przywołał fakt dotyczący aktu oficjalnej akceptacji ośmiotonowego systemu, nieobejmującego jeszcze wówczas nabożeństw na dni powszednie, przez ojców zgromadzonych na siódmym soborze powszechnym w Nicei (787):

Я межи иными незличеными Бѣодѣховенныхъ Книгъ тысячами скороченными ис Канонов сѣго Далмаскина съборомъ Вселенскимъ седмимъ оутверженныхъ, инозы цвѣти нѣякіе цю переднѣйше вынявши, порядкомъ Гласовъ црковныхъ, книгу оную Шестодневникъ назвала [...]⁶².

Przywołany fakt z historii kościelnej miał zapewne podnosić autorytet oktoicha w oczach odbiorcy. Stanowił również dobry wstęp do zawartej w dalszej części tekstu pochwały księgi, porównanej do daru oraz drogocennej perły. Jak przekonywał wydawca, ten wartościowy druk należy przyjąć z pobożnością i uczuciem, jako cenne źródło modlitwy przynoszącej zwycięstwo nad wrogami, pocieszenie strapionym oraz zbawienie i nadzieję na dobrą wieczność tym, za których się wstawiamy. Podobna apostrofa znajduje się w kolejnym brackim wydaniu:

Lwów 1639	Lwów 1644
Книга [...] юже яко многоцѣтнъ даръ, и многоцѣнный бисер, правомъ правымъ облобызающе вѣрній да пріймем, въ извѣстную помощь мѣтвенную и побѣду на враги, се бо намъ есть подвигъ тризница, в нуждныхъ обстояній, оутѣшеніе въ скорбехъ дѣховно, спасеніе земнымъ вѣчно ходотайствующее, и прежде отшедшимъ Бѣоугодно от житія сего всеамъ от вѣка, ослабу, и еже въ лонѣ Авраами оупокоеніе съ Праведными [...] (Сказаніе Оучително..., к. 4).	Есть Тебѣ цркви съборная, цркви Восточная, Цркви Бѣга жива, Цркви одшѣвленна Цркви словесная, Собои Хрѣстіанскій, сей многоцѣнный бисеръ, Трапеза тайная, исполненна даров дѣховныхъ ПЯРЯКЛІТЯ Сѣго, еже есть Книга именуемая емински ПЯРЯКЛІТКИ сирѣчь оутѣшителна, от Самаго непостижимаго того существа нарицаема, сочиненна осмогласно, въ славу Бѣга въ Троици нераздѣлагаго, всепѣтыя Бѣгоматере и сѣхъ его оугодниковъ въ обще же всееліе и оутѣшеніе всеамъ по всюду (третичною оуже Типарнымъ опаснымъ изданіемъ) съвершеннѣ предлагается (Предословіе похвално къ всеамъ обще, к. 2 nlb).

⁶¹ Предословіе къ читателю, [w:] *Октоихъ...*, Львовъ 1630, к. 4 nlb.

⁶² М. Слозка, *Пречестному в Бозѣ Сѣго Милости Господину Отцу Исаиу Сулятицкому*, [w:] *Октоихъ...*, Львовъ 1640, к. 2v (nlb).

Преподобнаго, и чинаго вѣсвѣщателя, црковнаго наставителя и учителя, и брагома сопрогнвобоуца. Исанаго бо помимъ: оружие ко вѣмъ нѣтъ гана: и вси шлагнахъ еретики и прелестъ. и дико тплымъ прѣстателъ къ Бгѣ, вѣмъ проси прощениа согрѣшеніемъ.

Św. Jan Damasczeński, *Klucz rozumienia*,
Lwów 1663, k. 125v (Lwowska
Narodowa Naukowa Biblioteka im.
W. Stefanyka, nr sygn. CT - IV 168)

Дѣловымъ то мѣсти надъ иншихъ пристоятъ, которымъ то и книга тая до роукъ достатися маетъ, авы на насъ в тыхъ речахъ нивчомъ не сходило, такъ к отдаваню хвалы Бгѣ от всего и за спасеніе всего народу хрїстїанского, яко тыжъ на стараню о дшахъ ихъ, и вшелякомъ оумоцненю ихъ в вѣре стой православной⁶³.

Wasył Haraburda, który przygotował najstarszą na ziemiach ruskich edycję oktoicha (Wilno 1582) pochwałę księgi umieścił w posłowiu. Została ona wkomponowana w charakterystyczną dla wielu ówczesnych druków formułę zawierającą prośbę o wybaczenia pomyłek. Jak przekonywał, miały one zniekształcać jedynie zewnętrzną szatę wydania, nie zaś same modlitwy, które podobnie jak miód umieszczony w niedoskonałym naczyniu, nie tracą swojej wartości:

Медъ же, аще и не въ сребряныхъ или въ золотыхъ сосудехъ, но и на корѣ не прелѣкняеть своего естества сладости, сице и божественная писанія не прелагаются инако, грубости ради

Podobne słowa dotyczące znaczenia zawartych w oktoichu modlitw wypowiedział Damian Nalewajko, poeta, związany z ośrodkiem szkolno-wydawniczym księcia Konstantyna Ostrogińskiego. Przedmówca dermańskiej edycji w dość obszernej, kilkunastostronicowej dwujęzycznej (równolegle „prosta mowa” i język cerkiewnosłowiański) prefacji, przedstawił dzieje stosunków człowieka i Boga, który najpierw wymagał od ludzi ofiar niedoskonałych, całopalnych, a następnie duchowych i głoszenia Jego chwały. Wolę Stwórcy można wypełnić dzięki pieśniom z ośmiogłosnika. Ojciec Damian, wskazując znaczenie tej księgi w ekonomii zbawienia, zwracał się przede wszystkim do przedstawicieli swojego, duchownego środowiska. A dedykując mu księgę, zalecał gorliwość w oddawaniu chwały Bogu oraz pełną troski opiekę nad powierzonymi duszami:

Якожь жадная речъ не естъ такъ мила Бгѣу, и дѣволу страшна, якъ мѣтва, и жадное такъ речи якъ того Бгѣ потревоуетъ от насъ, авысмы в кождыхъ вѣдахъ и долегливостяхъ своихъ до него ся оутѣкали, и от него просили вспоможеня. Непрїятелемъ тыжъ нашии нѣчого не естъ такъ страшно, якъ кгда мы в Бгѣ обороны своей надѣю покладемо [...]. Я зелаща намъ

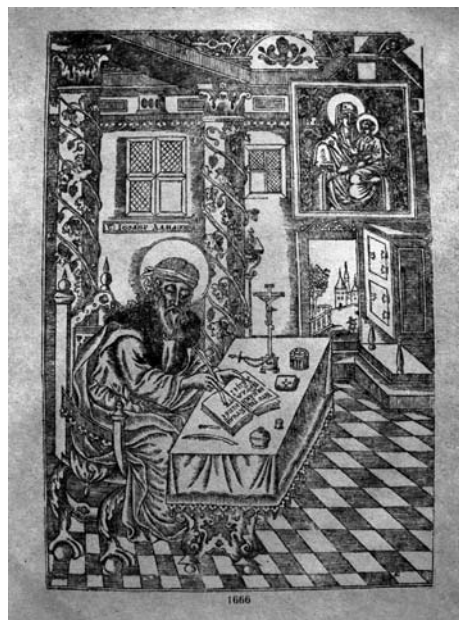
⁶³ Предъмова оуказуючи..., [w:] *Октаихъ...*, Дермань 1604, k. 11 (recto).

и неслѣпотнаго художества, но всегда въ своемъ съставленомъ чинѣ пребываетъ, непреложне и неразврашнѣ⁶⁴.

Pochwała modlitw księgi wypełnia niemal całą przedmowę edycji lwowskiej z 1644 roku. Księga została porównana nie tylko do perły, daru, jak w zacytowanym wyżej fragmencie, ale i do innych kruszców, szlachetnych kamieni, słońca. W iście barokowym duchu nazwano ją filarem, orężem, drogą i drabiną wiodącą do Górnej Jerozolimy:

По истиннѣ же рещи: оутѣшителна ест сѧ Книга осмогласна (дѣхоносными Отцы соборнѣй цркви предана, и повседневно пѣваема) паче всѣхъ мѣрскихъ оутѣшеній и свѣтлѣйша паче слнца и иже въ дни точію свѣтлѣетъ мѣрови и дражайша паче злата и топазіа и каменій честныхъ, адаманта, сапфира, вакинда, смарагда и прочіихъ. И сладчайша по пророку паче меда и сота и твердѣйшая паче непоколѣбимыхъ забралъ градныхъ, столпъ, щитъ и оружіе непоколѣбимо естъ, путь, стезя права и лѣствица, възводяща произволниковъ невозбранно къ горнему Іерусалиму, свѣтлѣющему отъ всевѣтятихъ камникъ⁶⁵.

Wydawcy w metropolii kijowskiej, wprowadzając do oferty księgarskiej oktoichy często starali się umotywować swój wybór w przedmowie, zwłaszcza jeśli były to kolejne edycje tytułu. Podobnie jak w wielu pozycjach użytku cerkiewnego, druk najczęściej uzasadniano potrzebami rynku, które niekiedy miały być zgłaszane przez środowiska duchowne. W przedmowie *Oktoicha* z 1630 roku czytamy: **Общѧ же ради потребы и противу зѣлану желанію многихъ, сію щѣнную книгу октоихъ, си рѣчь, осмогласникъ, яко црквами нѣужный, блѣтїю Бжїєю изобразити и на свѣтѣ произвести изволихомъ⁶⁶**. Dziesięć lat później Ślózka w dedykacji pisał, że postanowił wydrukować książkę, której brakowało pomimo licznych wznowień: „которой ижъ за задростю часов (хоть то з друкѣ нераз выданой) больш нестаетъ, оумыслилѣмъ

Św. Jan Damaśceński, *Oktoich*,
Kijów 1699, (na podstawie
Т.Н. Каменева, А.А. Гусева,
*Украинские книги кирилловской печати
XVI-XVIII вв. Каталог изданий,
хранящихся в Государственной
Библиотеке СССР имени В.И. Ленина,*
вып. 2, т. 1: *Киевские издания
2-й половины XVII в.*, Москва 1981,
nr 1666, s. 296)

⁶⁴ Сут. за: П. Строев, *Обстоятельное...*, nr 23.

⁶⁵ *Предословіе похвално къ встѣмъ обще*, [w:] *Oktoichъ...*, Львовь 1644, k. 2 nlb.

⁶⁶ *Предословіе къ читателю*, [w:] *Oktoichъ...*, Львовь 1630, k. 4 nlb.

еднакъ працю и коштомъ моимъ оную в друкарнѣ моеѣ, за Блвеніемъ старшихъ выдати»⁶⁷.

W miarę upływu lat, gdy reforma cerkiewna w metropolii kijowskiej nabierała rozpędu, coraz częściej wskazywanym przez nakładców lub redaktorów powodem wydania danego tytułu były błędy w dostępnych egzemplarzach dzieł. Dla przykładu Piotr Mołyła w przedmowie *Trebnika*, wymieniał te edycje, z których nie należało po 1646 roku korzystać. W czasach wcześniejszych taki zakazów nie zamieszczano, ale zwykle informowano potencjalnych odbiorców księgi o tym, że praca nad wydaniem obejmowała staranną redakcję, niekiedy podawane były także dane dotyczące edycji będących podstawą korekty. Najczęściej były to greckie drukowane księgi przysłane przez patriarchów. Czynił tak już lwowski biskup Gedeon Bałaban, podając ten fakt do wiadomości w przedmowie służebnika (1604) i trebnika (1606). Braccy wydawcy oktoicha z 1630 roku skarżyli się na liczne błędy w rękopiśmiennych wersjach księgi, za które odpowiedzialni są źle przygotowani kopiści⁶⁸. Pisząc o naniesionych w tekście troparionów poprawkach informowali, że za wzorzec przyjęli rodzime wydanie dermańskie oraz kilka innych: moskiewskie, mołdawskie oraz greckie polecone przez Cyryla Lukarisa⁶⁹. W posłowniu *Oktoechosy* z 1639 roku wspomniano jedynie greckie wersje księgi⁷⁰.

Działalność ruskich typografii czasem wprost była ukazywana jako wyraz reformatorskich wysiłków ukierunkowanych na obrzędowo-religijne ożywienie w Cerkwi. Według brackich przedmówców, zarówno lokalna hierarchia, duchowieństwo, jak i sam patriarcha dążyli do zabezpieczenia księżom zestawu najpotrzebniejszych ksiąg, umożliwiających odprawę codziennych nabożeństw. Słozka, którym miały kierować zbliżone pobudki, akcentował własną inicjatywę na polu odnowy życia duchowego w parafiach:

⁶⁷ М. Слозька, *Пречестному в Бозѣ Его Милости Господину Отцу Исаиу Сулятицкому...*, [w:] *Октоихъ...*, Львовь 1640, к. 2v (nlb). Motywacja wydania wersji małej oktoicha: „[...] от многихъ православныхъ Хртїанъ, Духовнаго и Гвѣцкаго Сана выисмо прошены, частію тежъ, и для потребы молодыхъ дѣтей возможнаго оученія, и высмо таланту сего, который налѣ блгодатію Бжїею врученный естъ, надрукованая Книгъ Народови нашему Россійскому полезныхъ, належащаго не сокрывали, еще ижъ не каждый зможетъ коштомъ своимъ болюю и достатнѣйшюу лѣкти Книгъ, а нѣкоторый знайдуются, ижъ для многихъ своихъ забавъ, и трудностей не могутъ Бесѣдневнаго и Беликаго Пѣнїя црковнаго быти оучастниками, абы принаилнѣ тую отрымавши Книгъ, по шестодѣ дни каждого тыждня, яко къ отпочненю от працъ и Забавъ временныхъ, седмаго дня оуболяющися дхове, от Субботы зачинаючи Бечерня мѣтвы къ Неделѣ, на бжественныя приготавлилися пѣнїя, в дха претаго найвышшой Мудрости, Блаженным и Прпденым оцѣмъ нашимъ Дамаскиномъ созданныя [...]”, *Блгочестивому и христоролюбивому и православному Цркве Восточной чителникови, миръ, здравіа и спасеніе, от Бга Оца нашего, и Гда Іс Хрта, блг временныхъ и вѣчныхъ Воздателя*, [w:] *Октоихъ...*, Львовь 1671, к. 2.

⁶⁸ „[...] призряднѣю Книгъ, сценными пѣснями на всякъ часъ Црковъ Хвѣ красящѣу, из ново воздвигенныя Типографїа наша издати хотяще, обрѣтохомъ ю въ разствїи велицѣмъ, зане нераднїемъ, пачеже неискуствомъ многихъ в нас писцевъ, от антиграфовъ греческихъ и самого разума далече отстоящѣ, въ многихъ же тропарехъ и реченїахъ несогласующихъ. Тѣмже судихомъ въ опасное и совершенное исправленіе благоудмымъ и въ грекоеллинскогъ языку искуснымъ въ насъ мужемъ вѣдати, еже свышше блгатію получихомъ”. *Предсловіе къ читателю*, [w:] *Октоихъ...*, Львовь 1630, к. 4 nlb.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Posłowie tej edycji przedrukował Paweł Strojew, por. *Обстоятельное ...*, nr 91.

Bractwo Lwów 1630	Michał Ślózka Lwów 1640
[...] самого престолъ вселенскїи доврѣ правящаго сѣйшаго отцемъ оця архієпископа константинопольскаго киръ Кирилла Лукарїа блвенїемъ же и советомъ бѣолоубивнѣйшого въ правовѣрїи непоколѣбимаго єппа лвовскаго киръ Іеремїи Тисаровскаго, єкзархи вселенскаго престола изволенїемъ, и єпиптелства ихъ крайнимъ повеленїемъ, и со извѣстнымъ розсужденїемъ пречестныхъ и блгоговѣйныхъ клирикъ презвитерства лвовскаго, сподвигомся на дѣло сїе честное, да бы огнемъ падшююся типографїю паки воздвигнути, еже и со мнозѣмъ трудомъ и иждивенїемъ, сосудъ сей яко многочестый возставихом (Предсловіє къ читателю, к. 4 nlb).	Правила потребу, а особливо в нещѣтѣ закону Бжѣому оучачися травяючої, яко тежъ и пречѣтого сщїенства саномъ почетеннымъ при оубоигнѣ црквахъ в недостаткахъ живучи, которыи и для оуставичныхъ праць своихъ и для тескности людской до слуханя хвалы Бжѣй, досытъ в тымъ повинности своей выгождают, кгда дня принаимѣй єднаго в тыждень звыклоє набоженство пристойне отправятъ, и для тогожъ Сувѣотные и Неѣдныє Каноны, чинне в Гимнахъ црковныхъ с книги канонъ блженнаго Іюанна Дамаскина вычерпнувши прѣдо мною бывшихъ книги тоей выдателевъ наслѣдовалемъ. Особно зась всѣмъ днѣмъ седмичнымъ, с Тропарями, и кондаками Яптоты, и Євлїа служачїе придалемъ, которыхъ Хртолоубивый милостникъ црковный на по требу кромъ жадного смущенїа заживати можетъ (М. Слозька, Чителникови побожному..., к. 3v–4 nlb).

Wydając dzieło odpowiadano przede wszystkim na zapotrzebowanie Cerkwi („в потребу пѣнїя дхѣвнаго Православнымъ Црквам”⁷¹), ale w szesztodnewie służebnym czyli małym *Oktoichu* lwowskim z 1671 roku, braccy autorzy przedmowy uznali, że krótsza wersja księgi może stać się poręczną i cenną pomocą w szkolnym wychowaniu młodych ludzi. Dzieci bowiem, jak czytamy prefacji, są niczym воск podatne na formowanie, a za sprawą wartościowej lektury ich pobożność wzrasta. Nauka zakorzeniona w młodości jest niczym wieczny zielony laur, trwa do starości w niezmiennym stanie:

[...] для дѣтей в школахъ оучающихся сей Шестодинникъ реченный выдалисмо, абы побожныхъ поступковъ навываючи, и в црковномъ Бжественномъ правилѣ лѣта свое ку спенїю вчесне и годне заправаляли, яко Ччитель народоветъ Госудъ избранъ проповѣдуетъ з Причтей: *Онѣ мой не*

⁷¹ *Тѣбъ Прѣстой, Престой и Преблѣсловенной Дѣвъ Мрї...*, [w:] *Oktoichъ...*, Львовъ 1700, к. 4 nlb.

пренемагай наказаніямъ Гсннигъ, ниже слабѣи от него обличаемигъ. Я зваща гды з молодыхъ лѣтъ научитися снаднѣи кождый чого доброго и памятати до старости своей можетъ, що Пророкъ Бжїи в Псалмодїей своей посвѣдчаесть в тые слова: Бже мой яже научилъ мя еси от юности мояя и до ннѣ возвѣщю чудеса твоя, и даже до старости и матерства. Молодость вовѣмигъ яко воскъ растопленный, на которомъ що зхошишь выобразити можеш, и яко древо Лавръ оуставичне зеленѣет, такъ з молоду в побожности и поступкахъ хрѣтїанскихъ, навытая в чакъ наука завше процвѣтаесть, и в старости лѣтъ неувядаесть⁷².

Częstą formułą wieńczącą przedmowy lub dedykacje była apostrofa do odbiorcy, z zachętą do wejścia w posiadanie danej pozycji oraz ochoczego z niej korzystania. W oktoichach ten schemat zakończenia zrealizowali Spiridon Sobol i Michał Ślozka. Słowa bezpośrednio skierowane do duchowieństwa przerodziły się w obu prefacjach w napomnienie dotyczące codziennych obowiązków (śpiewów i nabożeństw), które należy sumiennie wypełniać, a towarzyszą im zamykające przedmowę zachęty do nabywania „księgi o wybornych smakach”, zalecenia dotyczące częstego jej użytkowania na chwałę Bożą i dla zbawienia własnego i wiernych⁷³. Zbliżony apel znalazł się w apostrofie do rodziców z cytowanego wyżej *Oktoicha*:

Spiridon Sobol (Kijów 1629)	Bractwo (Lwów 1671)
Вѣдомо буди кождому блѣочестивый Читателю, ижъ естесмы Цркви Бга живаго кождый з насъ, в которой авысмы пѣнїя вездѣ отправовали ему, потреба на кождый часъ оуказует. Я такъ справъ собѣ тую книжицу, авысь в своей цркви вездѣ, отправуючи на ней каноны, Бга живаго хвалилъ, зачинлъ бысь с такого початку доводѣтелии боязни Бжїя оучившися в ней, поступилъ в совершенную матку доводѣтелии Любовь, яже естъ самъ Бгъ. Емуже слава, честь, и поклонъ, во вѣки вѣкомъ. Аминъ	Родителіе не хоцемо вамъ быти оучителни, але толко з любви желаемъ, внимати яко любити симъ образомъ чада подобаетъ, возлагайте срѣдъ вашихъ рѣцѣ, на главахъ ихъ вѣнчающе или бжѣственного оученїа, оучащесе авовѣмигъ догмат стѣхъ, черпаютъ и от Оца нѣнаго от источника животнаго блвенїе, авыся стали Цркве Стѣи Восточной Православной вѣрными годными и послушными синами, а потомъ црствїа нѣнаго сподобили.

Karty tytułowe, przedmowy, wiersze i listy dedykacyjne, posłowania oraz ilustracje, którym niekiedy towarzyszą inskrypcje, budując ramę wydawniczo-literacką księgi wprowadzały odbiorcę w jej świat. Przekazywały najważniejsze, wybrane, skrótowe informacje o charakterze metatekstowym, dotyczące autora, historii powstania dzieła, zawartości, a w pozycjach cerkiewnych ich funkcji liturgiczno-obrządkowej. Niekiedy

⁷² *Блѣочестивому и христолюбивому провославному (...) чителникови...*, [w:] *Oktoichъ...*, Львовъ 1671, k. 3.

⁷³ *До чителника*, [w:] *Oktoichъ...*, Киевъ 1629, cyt. za: П. Строев, *Описание...*, nr 39. Por. cytat z przypisu nr 48.

motywowano w nich decyzję o wyborze danego tytułu do edycji. Redaktor, czasem sam drukarz, przedstawiał nieocenioną wartość księgi, jednocześnie ubolewając nad słabą jej rynkową dostępnością.

Nie umniejszając poznawczej roli zawartych w tekstach informacji trzeba podkreślić, że wymienione elementy, czyli m.in. opis cnotliwego życia hymnografów, twórczego procesu doskonalenia śpiewów oraz nabożeństw, służyły przede wszystkim budowaniu autorytetu księgi, ukazaniu jej znaczenia w życiu duchowym i kulturalnym danej społeczności. Wychowano i formowano chrześcijańskiego odbiorcę, zachęcając do nabywania i gorliwego korzystania z dzieła wypełnionego bogactwem duchowej modlitwy, w mniejszym stopniu skupiano się na przekazywaniu wiedzy o charakterze czysto faktycznym, najmniej na jej porządkowaniu.

Ten sposób postrzegania oktoicha – zbawienego źródła przemieniających wewnętrznie i doskonalących duchowo pieśni i nabożeństw – podzielało wielu przedmówców, niektórzy, jak w lwowskim wydaniu z 1671 roku, uważali, że księga, służąc celom liturgicznym, może równocześnie (zwłaszcza w wersji krótkiej, niedzielnej) stać się podstawą szkolnego kształcenia dzieci i młodzieży, ze względu na to, że jest wartościowym, nieprzemijającym, źródłem wiary.

SUMMARY

Alicja Z. Nowak

ЩО ЗА РОЗУМ ЗАМЫКАЄТЬ В СОБѢ ТАЯ КНИГА... Preliminaries and end matter of Orthodox prints as a source of knowledge about book

Keywords: book, cyrillic print, afterword, preface, dedication, oktoechos, knowledge

Preliminaries and back matter elements introduce recipient in the world of book. In the paper on the example of selected oktoechos printed in the seventeenth century in metropolitanate of Kiev, we try to show that they transmitted the most important, brief metatextual information. Authors of prefaces, dedications, epigraphs and sometimes also afterwords usually motivated their decision to edit a title.

A cognitive function of this information is important but it must be emphasized that they served primarily to build the authority of books, to demonstrate importance of hymns in the religious life of the community. They tutored and formed the Christian recipient, encouraging the acquisition and zealous use of valuable spiritual source of prayer and living faith.